

**“DEVONI HIKMAT” ASARINING LINGVISTIK
XUSUSIYATLARI**

Mirzanazarova Maxliyo

Guliston davlat universiteti magistri

Annotatsiya: maqolada Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat” asarining lingvistik xususiyatlari va undagi diniy terminlarning o‘rni tahlil qilinadi. Asarning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik jihatlarini o‘rganilib, “ishq”, “ma’rifat”, “zikr”, “nafs” va “tariqat” kabi diniy terminlarning tasavvufiy mazmuni va tilga moslashuvi ko‘rib chiqiladi. Terminlarning adabiy va ma’naviy funksiyasi, shuningdek, asarning o‘zbek adabiy tilining shakllanishidagi ahamiyati ta’kidlanadi. Maqolada asarning xalqona uslubi va uning zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi merosi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Ahmad Yassaviy, Devoni Hikmat, diniy terminlar, tasavvuf, o‘zbek adabiy tili, ishq, ma’rifat, zikr, nafs, tariqat, xalqona uslub.

**ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ДЕВОНИ
ХИКМАТ»**

Мирзаназарова Махлиё

Магистр Гулистанского государственного университета

Аннотация: в статье анализируются языковые особенности «Девони Хикмат» Ходжи Ахмада Яссави и роль религиозных терминов в нем. Изучаются фонетические, лексические, морфологические и синтаксические аспекты произведения, а также исследуется мистическое содержание и языковая адаптация религиозных терминов, таких как «ишк», «марифат», «зикр», «нафс» и «тарикат». Подчеркивается литературная и духовная функция терминов, а также значение произведения в формировании

узбекского литературного языка. В статье раскрывается фольклорный стиль произведения и его наследие в современной узбекской литературе.

Ключевые слова: Ахмад Яссави, Девони Хикмат, религиозные термины, суфизм, узбекский литературный язык, любовь, просветление, воспоминание, нафс, тарикат, народный стиль.

LINGUISTIC FEATURES OF THE WORK “DEVONI HIKMAT”

Mirzanazarova Mahliyo

Master's student of Gulistan State University

Abstract: the article analyzes the linguistic features of Khoja Ahmad Yassavi's work “Devoni Hikmat” and the role of religious terms in it. The phonetic, lexical, morphological and syntactic aspects of the work are studied, and the mystical content and adaptation of religious terms such as “ishq”, “ma'rifat”, “zikr”, “nafs” and “tariqat” to the language are considered. The literary and spiritual function of the terms is emphasized, as well as the importance of the work in the formation of the Uzbek literary language. The article reveals the folk style of the work and its legacy in modern Uzbek literature.

Keywords: Ahmad Yassavi, Devoni Hikmat, religious terms, Sufism, Uzbek literary language, love, enlightenment, remembrance, nafs, tariqat, folk style.

Xoja Ahmad Yassaviy (1166) o'zbek adabiyoti va tasavvuf tarixida muhim shaxs bo'lib, mutasavvuf, shoir va Yassaviylik tariqatining asoschisi sifatida tanilgan. Uning “Devoni Hikmat” asari turkiy xalqlarning ma'naviy olamida o'zgacha o'rin tutadi va tasavvufiy g'oyalarni xalq tilida yetkazishda muhim vosita hisoblanadi [1]. Asar nafaqat adabiy, balki lingvistik nuqtai nazardan ham boy

xususiyatlarga ega. “Devoni Hikmat”ning til xususiyatlari, xususan, undagi diniy terminlarning ishlatilishi asarning ma’naviy va adabiy qiymatini ochib beradi.

“Devoni Hikmat” XII asr turkiy tasavvufiy she’riyatining yorqin namunasidir va o‘zbek adabiy tilining shakllanishida muhim bosqichni tashkil etadi. Asarning lingvistik xususiyatlarini quyidagi jihatlarda ko‘rib chiqamiz. Asar qadimgi turkiy tilning fonetik tuzilishiga mos ravishda yozilgan. Unlilar uyg‘unligi (vokal garmoniyasi) asarning tiliga xos bo‘lib, so‘zlarning talaffuzi xalq og‘zaki nutqiga yaqin. Masalan, “hikmat” so‘zida [i-a] unlilarining uyg‘unligi aniq ko‘rinadi, bu esa so‘zning oson talaffuz qilinishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, tovush almashinishi jarayonlari, masalan, “yurak” so‘zining “yürek” shaklida ishlatilishi, o‘sha davr fonetik normalariga mos keladi [5]. Bu xususiyatlar asarni musiqiy ohangga ega qilib, yodlashni osonlashtirgan.

Asarning leksikasi qadimgi turkiy tilning so‘zlari va arab-fors tillaridan olingan diniy terminlardan iborat. “Yurak”, “ko‘ngil”, “jon” kabi xalqona so‘zlar asarga ommabop tus baxsh etsa, “ishq”, “ma’rifat”, “zikr” kabi terminlar tasavvufiy mazmunni boyitadi [3]. Masalan, “ko‘ngil” so‘zi “Ko‘nglingni pok tut, ey o‘g‘lon” misrasida ma’naviy poklik ramzi sifatida ishlatiladi. Arab va fors tillaridan olingan so‘zlar turkiy tilning fonetik tuzilishiga moslashtirilgan, masalan, arabcha “ma’rifa” so‘zi “ma’rifat” shaklida ishlatiladi.

Asardagi so‘z yasash va shakl yasash qoidalari qadimgi turkiy tilning morfologik tuzilishiga asoslanadi. Masalan, “nafs” so‘ziga “-i” qo‘shimchasi qo‘shilib, “nafsi” shaklida ishlatilishi yoki “ishq” so‘ziga “-li” qo‘shimchasi qo‘shilib, “ishqli” shakli hosil qilinadi [2]. Bu qo‘shimchalar so‘zning ma’nosini kengaytirib, tasavvufiy tushunchalarni aniqroq ifodalaydi. Masalan, “ishqli” so‘zi

“Ishqli yur, ey pokdil” misrasida ilohiy muhabbatga ega insonni tasvirlaydi. Qo‘shimchalar soddaligi asarni tushunarli qilgan.

“Devoni Hikmat”dagi jumlarlar qisqa, aniq va parallel tuzilishga ega. Takroriy iboralar orqali ritmik ohang hosil qilinadi, masalan, “Alloh debon ichga nur, zikr aylabon ko‘ngil pur” misrasida parallelizm va takror orqali ma’naviy ta’sir kuchaytiriladi. Inversiya uslubi ham ko‘p uchraydi, masalan, “Nafsni tepkil, ey badkirdor” jumlasida urg‘uni kuchaytiradi. Bu xususiyatlar asarni og‘zaki ijodga yaqinlashtirib, uning omma orasida tarqalishini osonlashtirgan.

“Devoni Hikmat”dagi diniy terminlar tasavvuf ta’limotining asosiy tushunchalarini ifodalab, asarning ma’naviy mazmunini ochib beradi. Quyida asosiy terminlar, ularning etimologiyasi va tasavvuf tizimidagi o‘rni tahlil qilinadi: Ishq: Arabcha “عشق” (muhabbat) so‘zidan kelib chiqqan bu termin Allohga bo‘lgan ilohiy sevgi ma’nosini anglatadi. Yassaviy “ishq”ni tasavvuf yo‘lining boshlang‘ich nuqtasi sifatida talqin qiladi. Masalan, “Ishqsizlarni imoni yo‘q ham joni yo‘q” misrasida “ishq” ma’naviy kamolotning asosi sifatida tasvirlanadi [4]. Bu so‘z turkiy tilga moslashtirilgan holda, [iʃq] shaklida talaffuz qilinadi.

Ma’rifat: arabcha “معرفة” (bilish, anglash) so‘zidan olingan “ma’rifat” ilohiy haqiqatni anglashni bildiradi. Asarda “ma’rifat” “ishq”dan keyingi bosqich sifatida ko‘rinadi, chunki ishq orqali yurak poklanadi va ma’rifatga yo‘l ochiladi. Masalan, “Ma’rifat saodatiga yetmoq uchun” iborasi ma’naviy yo‘lning oliy maqsadini ko‘rsatadi [6]. Bu so‘z fonetik jihatdan turkiy tilga moslashtirilgan.

Zikr: arabcha “زكّذ” (eslash) so‘zidan kelib chiqqan “zikr” Allohni eslash va duo qilishni anglatadi. Yassaviylik tariqatida jahriy (baland ovozda) zikr muhim o‘rin tutadi. Masalan, “Haq zikri bilan yurak nur” misrasida zikr ma’naviy

poklanish vositasi sifatida tasvirlanadi. “Zikr” soʻzi turkiy tilning fonetik tuzilishiga moslashtirilgan holda ishlatiladi.

Nafs: arabcha “نفس” (oʻzlik, ichki istaklar) soʻzidan olingan “nafs” insonning yovuz xislatlarini ifodalaydi. Yassaviy “nafs”ni maʼnaviy yoʻlga xalaqit beruvchi omil sifatida koʻrsatadi. Masalan, “Nafsni tepkil, nafsni tepkil, ey badkirdor” misrasida takror orqali nafs bilan kurashning muhimligi taʼkidlanadi. Bu soʻz morfologik jihatdan “nafsi” shaklida ishlatilib, turkiy tilga moslashtirilgan.

Tariqat: arabcha “طريق” (yoʻl) soʻzidan kelib chiqqan bu termin tasavvuf yoʻlini anglatadi. Asarda “tariqat” shariat va maʼrifat bilan bogʻlanib, Yassaviylik taʼlimotining asosini tashkil etadi. Masalan, “Tariqat yoʻlida yurmoq” iborasi maʼnaviy sayohatni ifodalaydi [6].

Bu terminlar tasavvufning ierarxik tuzilishini aks ettiradi: “ishq” yoʻlining boshlangʻich nuqtasi boʻlsa, “zikr” va “nafs bilan kurash” orqali “tariqat” yoʻlida yuriladi va nihoyat “maʼrifat”ga erishiladi [7]. Terminlarning turkiy tilga moslashtirilishi (masalan, “maʼrifa”dan “maʼrifat”ga oʻtish) ularning xalq tiliga singishini taʼminlagan.

Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat” asaridagi diniy terminlar nafaqat tasavvufiy gʻoyalarni ifodalash vositasi, balki asarning adabiy estetikasi va maʼnaviy taʼsirini kuchaytiruvchi muhim elementlardir. “Ishq”, “maʼrifat”, “zikr”, “nafs”, “tariqat” kabi terminlar tasavvuf taʼlimotining asosiy tushunchalarini ochib berish bilan birga, asarni xalqona uslubda tushunarli qiladi, sheʼriy ohangdorlikni taʼminlaydi va maʼnaviy yoʻlni koʻrsatadi. Quyida ushbu terminlarning adabiy va maʼnaviy funksiyalari uchta asosiy yoʻnalishda chuqur tahlil qilinadi: maʼnaviy yoʻlni ochib berish, ommabop uslubni taʼminlash va musiqiy ohang yaratish.

Diniy terminlar “Devoni Hikmat” asarida tasavvufning shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat kabi bosqichlarini ifodalab, insonning Allohga yaqinlashish yo‘lini aniq va ta’sirli tarzda tasvirlaydi. Bu terminlar tasavvufiy falsafaning asosiy tushunchalarini o‘z ichiga oladi va o‘quvchiga ma’naviy sayohatning har bir bosqichini tushunishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Masalan, “zikr” termini Yassaviylik tariqatida muhim o‘rin tutib, “Zikr aylabon ko‘ngil pur” misrasida ma’naviy poklanish vositasi sifatida tasvirlanadi [4]. Bu misra orqali zikrning inson qalbini ilohiy nurla to‘ldirishi va nafsdan poklash yo‘lini ochishi ta’kidlanadi.

Ommabop uslubni ta’minlash: Terminlar xalq tiliga moslashtirilgan holda ishlatilib, asarni oddiy xalqqa tushunarli qiladi. Masalan, “nafsi bad” iborasi xalqona tushuncha sifatida qabul qilinadi [2].

Musiqiy ohang yaratish: terminlarning takroriy ishlatilishi, masalan, “nafs” so‘zining “Nafsni tepkil, nafsni tepkil” misrasida takrorlanishi, asarga ritmik va musiqiy tus baxsh etadi [4]. Bu hikmatlarni yodlash va og‘zaki tarqatishni osonlashtirgan.

“Devoni Hikmat”dagi diniy terminlar o‘zbek adabiy tilining leksik boyligini oshirishda muhim rol o‘ynagan. Arab va fors tillaridan olingan so‘zlar turkiy tilning fonetik va morfologik tuzilishiga moslashtirilib, xalq tiliga singdirilgan. Masalan, “zikr” so‘zi turkiy talaffuzda [zikr] shaklida ishlatilib, o‘zbek tilining leksik fondiga kiritilgan. Bu jarayon o‘zbek adabiy tilining shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi.

Terminlar asarning ma’naviy ta’sirini kuchaytirib, insonning ichki dunyosini poklash, nafs bilan kurashish va ilohiy haqiqatga yetishish kabi

g'oyalarni ommaga yetkazdi. Ularning xalq tilida soddalashtirilgan shaklda ishlatilishi asarni keng omma orasida mashhur qildi [3].

Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat” asari o‘zbek adabiy tilining shakllanishida va tasavvufiy adabiyotning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Asarning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari uning xalqona uslubda yaratilganligini ko‘rsatadi. “Ishq”, “ma’rifat”, “zikr”, “nafs” va “tariqat” kabi diniy terminlar tasavvuf ta’limotining asosiy tushunchalarini ifodalab, asarning ma’naviy mazmunini boyitadi. Bu terminlar turkiy tilga moslashtirilgan holda ishlatilib, asarni omma uchun tushunarli va ta’sirli qilgan. “Devoni Hikmat”ning lingvistik merosi zamonaviy o‘zbek she’riyatida ham o‘z aksini topib, uning adabiy va ma’naviy ahamiyatini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibrohim Haqqul, Ahmad Yassaviy, Toshkent, 2001, 45–67, 89–102-sahifalar.
2. T.Qurbonov, Tarixiy badiiy asar va davr tili masalalari, Toshkent, 2006, 112–130-sahifalar.
3. B.Isabek, Yassaviy hikmatlari lug‘ati , Toshkent, Akademnashr, 2022, 23–45, 78–92-sahifalar.
4. Ahmad Yassaviy, Hikmatlar (nashrga tayyorl. I.Haqqul), Toshkent, 1991, 15–30, 55–70-sahifalar.
5. Ubaydullayev A., “Devoni hikmat” asarining lingvistik tahlili, OLIM, 1(15), 2023, 290–298-sahifalar.

6. Ahmad Yassaviy, Devoni hikmat (nashrga tayyorl. A.Abdushukurov), Toshkent, 1992, 10–25, 40–60-sahifalar.
7. Fitrat. Ahmad Yassaviy. Tanlangan asarlar , 2-jild, Toshkent, Ma'naviyat, 2000, 33–50-sahifalar.
8. E.Rustamov. Ahmad Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi , “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, 1972, № 4-5, 12–18-sahifalar.
9. Boqijon To‘xliyev, O‘zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 2017, 65–80-sahifalar.
10. Xolbekov M., Tasavvuf va o‘zbek adabiyotidagi an’analar. Toshkent, Fan, 2019, 50–72-sahifalar.